

A pszichoanalitikus befogadás-elméletek empirikus vizsgálata az irodalom és a film területén*

Papp-Zipernovszky Orsolya

A „pszichoanalitikus kísérlet” összetétel látszólag ellentmondást rejt magában, azonban az elmúlt két évezredben több kutatócsoport munkája (például Fonagy, Target, 2005) is bizonyítja, hogy eredményesen lehet kísérleti úton tesztelni pszichoanalitikus fogalmakat, elméleteket.

Jelen tanulmányban egy olyan kísérletsorozat első eredményei kerülnek bemutatásra, melyben a pszichoanalitikus recepcióelméletek konvergáló feltevését kívántuk ellenőrizni, mely szerint az olvasói/nézői válaszok háttérében a korai kapcsolati mintázatok tudattalan ismétlése áll. Ezt a célkitűzést egy integratív módszertant – vers-, illetve filmbefogadási jegyzőkönyvek narratív pszichológiai elemzését, személyiség- valamint kognitív tesztek is – alkalmazó vizsgálatban valósítottuk meg, a korai kapcsolati mintázatok felnőtt kötődési kérdőív használatával közelítve.

Elméleti háttér

Freud sokat foglalkozott saját esztétikai élményével művészetelemzéseiben, amelyre az egyik leghíresebb példát Michelangelo Mózese c. (1914) tanulmányában adja, ettől függetlenül alapvetően azt gondolta, hogy a szerzői szándék ragadja el az olvasót a mű befogadása során. Az olvasó esztétikai élvezetét a kultúra által rákényszerített tiltások elől való menekülés vágya, a fantáziatevékenység iránti igény segíti elő, valamint a költői világ nem-valóságosságának tudata, ami az esztétikai távolság mentesítő, védő funkcióját nyújtja. A mélyebb pszichikus forrásokból származó gyönyör felszabadulását pedig a mű esztétikai megformáltsága teszi lehetővé.

Arra, hogy pontosan mi okozza a művészet befogadásakor átélt élvezetet, a pszichoanalízis eltérő választ adott egyes szakaszainak megfelelően: a tudattalan, elfojtott tartalmakból eredő feszültség levezetése; az én kontrollált játéka az in-

* Jelen dolgozat a „Günther Brus Crossing the Border – A performatív Brus” c. kiállítása (Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2010) alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás tanulmányváltozata. A kutatást az OTKA-K79146 támogatta.

fantilis tartalmakkal vagy identitásunk újraalkotása a műalkotáson keresztül. Az esztétikai öröm hozzákötése a különböző pszichoanalitikus iskolák által hangsúlyozott személyiségreszekhez a pszichoanalízis belső fejlődésére utal; a változások ellenére az esztétikai élvezet rehabilitációja révén az esztétika számára így is kiemelkedő jelentőségű a pszichoanalitikus művészetkritika (Jauss, 1997).

Az 1970-es évektől a pszichoanalízisben és az irodalomkritikában is hangsúlyeltolódás következett be: a psziché és a szöveg jelentéseinek meghatározása felől a kapcsolatok komplexitása felé (Coen, 1994). Ennek egyik első kifejeződése az olvasói válasz elméletek kísérlete volt az egyedi olvasók, illetve olvasói közösségek olvasási élménystruktúrájának megragadására. A tárgykapcsolatelmélet nyomán az olvasás és a könyvek az elsődleges kapcsolatok kiterjesztéseiként foghatók fel, vagyis a könyv olyan társ, melyet a humán kapcsolatok tulajdonságaival ruházunk fel. A legújabb pszichoanalitikus kritika pedig a művészet sokrétű funkcióját hangsúlyozza a belső és külső valóság adaptációjában és kreatív integrálásában.

A következő három alfejezetben három elmélet összefoglalását adom, melyek a modern pszichoanalitikus művészetkritika három irányát képviselik, egy irányba mutatnak azonban abban a tekintetben, hogy a komplex művészeti élmény mélyrétegében a korai kapcsolati élmények lenyomatait feltételezik.

A befogadás tranzaktív modellje¹

Norman N. Holland az irodalmi művekre adott olvasói válaszokkal kapcsolatban két látszólag ellentmondó kérdésre kereste a választ: hogyan lehetnek azonosak az egyes interpretációk, és hogyan lehetnek gyökeresen különbözőek? A 20. századi esztétika egyik alapproblémájának empirikus vizsgálatánál egyetemisták irodalmi és filmes értelmezéseit vetette össze személyiségjegyeikkel és projektív eljárásokon keresztül megragadható tudattalan dinamikákkal, melynek eredményeképpen közel 40 éves munkája során a befogadási folyamat tranzaktív modelljét dolgozta ki. A modell előnye integratív jellege: nem csupán a pszichoanalízis különböző fázisainak fogalmait emeli be egy koherens rendszerbe (1976/1998), hanem támaszkodik a kognitív pszichológia, a '60-as években kibontakozó identitáselméletek és a személyiségpszichológia kérdőíves hagyományaira is (Kann, 1984).

Abból az állításból indul ki, hogy minden ember az identitása által strukturálva veszi birtokba környezetét – ami ebben az esetben maga az olvasott

¹ Az egyes elméletek bemutatásánál az e témában korábban megjelent egyik írásomra (Papp-Zipernovszky, 2009), valamint a Kovács András Bálinttal közösen írt tanulmányunkra (Papp-Zipernovszky, Kovács, 2010) támaszkodom.

szöveg –, amelyen keresztül kidolgozza jellemző vágy- és adaptációmintáit, hogy biztonsággal projektálhassa a műalkotásra az őt leginkább foglalkoztató vágyakat és félelmeket. Ezeket végül a befogadó önmaga és a kulturális környezet számára is elfogadható jelentésekké transzformálja.

A DEFT néven ismertté vált, többlépcsős befogadási folyamatmodellel írta le Holland az olvasói élmény kiépülését, mely tartalmában többretegű: az aktuális fantáziák mellett tartalmaz tudattalan fejlődési konfliktusokat, a mélyrétegében pedig kirajzolódik az olvasó identitástémája. Ez utóbbi a korai anya-gyermek duálunió talaján bontakozik ki annak függvényében, hogy mit jelent a csecsemő a gondozó számára, majd a későbbiekben központi szervezőelvként áthatja az egyén cselekedeteit.

Így olvasás közben tulajdonképpen az irodalmi művel szimbolizáljuk, ismételjük meg önmagunkat, fantáziáink kivételének háttérében az adott műalkotáshoz való viszonyulási képességünkben ugyanis részben az elsődleges gondozóhoz fűződő kapcsolati minta fenntartásának és megjelenítésének tudattalan motívuma áll. Ez a befogadó számára szükségszerűen megközelíthetetlen; külső megfigyelőként is csupán ugyanazon olvasó különböző műalkotás-értelmezéseiben kirajzolódó tematikus azonosságok mentén írható le (Holland, 1996). Ez ha nem is végtelen változatosságot jelent az értelmezések tekintetében, de mindenképpen a befogadó jellemzőinek meghatározó szerepét, egyéni reakcióit hangsúlyozza a műalkotással való találkozás során, így az olvasói válaszok nagymértékű széttartását jósolja.

Az esztétikai élmény transzformatív pillanatai

A művészetkritikában közvetlenül tárgykapcsolatelméleti fogalmakat használó elméletek (ld. Rudnytsky, 1993) szintén a primér identitás, a korai anyagyerek kapcsolat mintázatát feltételezik az esztétikai élmény mint későbbi tárgykapcsolat létrejöttének és hatásának háttérében, azonban ennek fennmaradását a valóság és fantázia határán álló szimbólumalkotási képesség közvetítő mechanizmusához kötik. A fejlődés folyamán a 4. és 12. hónap közti átmeneti fázis termékeként kialakuló szimbólumképzés legfőbb funkciója a csecsemő életében az elsődleges gondozóhoz fűződő kapcsolatból származó szorongásainak kezelése, a nem-elérhető anya fantáziabeli helyettesítése, és tapasztalattöredékeinek integrációja (Klein, 1999).

A művészeti alkotások befogadásakor tehát ez az elmélet a konkrét szimbólumok helyett a szimbólumformálás mechanizmusainak azonosítására helyezi a hangsúlyt, melyek felnőttkorban a tárgykapcsolatok zavaraira visszavezethető pszichiátriai problémákban is diagnosztikus értékkel bírhatnak (Ogden, 1985).